

ZEKÂTIN SOSYOPSİKOLOJİK VE SOSYOEKONOMİK FONKSİYONLARI

Bünyamin DURAN¹

Öz

Sosyal, ekonomik ve bireysel sorumluluklarını yerine getiren bir Müslüman bireyin üretilmesi kendiliğinden değil çok yoğun çabalarla mümkün olabilecektir. Bu çabaya katkı vermek başta aile bireylerinin olmakla birlikte aynı zamanda öğretmenler, medya, kültür araçları ve devletin de sorumluluğundadır. Bu çalışmamızda zekât eğitimi, zekâtın sosyopsikolojik ve sosyoekonomik fonksiyonları üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler

Zekat, eğitim, ekonomi, kültür, psikoloji

SOCIOPSYCHOLOGICAL AND SOCIOECONOMIC FUNCTIONS OF ZAKAT

Abstract

The production of a Muslim individual who fulfills her/his social, economic and individual responsibilities will not be possible by herself/himself, but by intense efforts. Contributing to this effort is primarily the responsibility of family members, but also of teachers, media, cultural tools and the state. In this article, we will focus on zakat education, sociopsychological and socioeconomic functions of zakat.

Keywords

Zakat, education, economy, culture, psychology

1 Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü öğretim üyesi (bduran42@hotmail.com)
Gönderim Tarihi: 21.05.2022, Kabul Tarihi: 25.05.2022

Giriş

Zekât ibadeti, Kur'an'da çok önem verilen mali ibadetlerden biridir. Zekâtın bencilikten, tembellikten, mala ve servete bağımlılıktan, oburca tüketimden ve hedonizmden arınma gibi sosyopsikolojik çok sayıda fonksiyonu olduğu gibi üretim, tüketim, dağıtım, bölüşüm, tasarruf, yatırım ve yardımlaşma gibi sosyoekonomik çok sayıda parametre ile de ilişkisi vardır. Psikolojik ve mali olarak ciddi bir fedakarlığı gerektirdiğinden çocukların küçük yaşta bilinçli bir zekât eğitimine tabi tutulması ve zekât verebilir bir irade ve kişilik yapısında yetiştirilmesi gerekir. Kişinin zekât verebilir iradeye sahip olması demek onun çok sayıda psikolojik patolojiden kurtulması ve dengeli bir kişiliğe kavuşması demektir. Bu çalışmamızda zekât eğitimi, zekâtın sosyopsikolojik ve sosyoekonomik fonksiyonları üzerinde duracağız.

Zekât Eğitimi

Kur'an'da çok sayıda ayette zekât, namazla beraber zikredilir. Namaz, in'am edene teşekkür etme fiilini içerirken zekât ise dayanışma ve paylaşma fiilini içerir. Her ikisi de en yüksek ahlaki ilkelerdendir. Namaz ibadeti sabrı, disiplini, sürekliliği ve güçlü iradeyi gerektirirken zekât ise fedakârlığı, empatiyi, cömertlik ve alicenaplığı gerektirir. Bu nedenle her iki ibadetin kolayca gerçekleştirilebilmesi için sağlam bir altyapıya ihtiyaç vardır. Bu altyapıya biz 'zekât eğitimi' adını veriyoruz.

Zekât eğitimi, çocuğa küçük yaşta başta annesi ve babası olmak üzere yakın çevresi tarafından verilmesi gereken sürekli bir eğitimidir. Özellikle annelerin bilinçli bir şekilde çocuğuna paylaşma, fedakârlık ve yardımlaşma gibi ilkeleri kazandırması gerekir. Bu konuda baba özellikle erkek çocuklar için bir rol model olarak önemli olmakla birlikte esas eğitici annedir. Çünkü annelerdeki sınırsız şefkat ve bitimsiz ilgi çocuğun kendisine fitratını açmasını sağlamakta ve annenin çocuğunun fitratını istediği şekilde yoğurması ve şekillendirmesini mümkün kılmaktadır.² Bir ayette ailelerin bu konudaki sorumlulukları şöyle vurgulanır:

"Ailesi başta olmak üzere halkına namaz kılmayı ve zekât vermeyi emrederdi. O, Rabbinin rızasına ermiş seçkin bir kuldu."³

Ayette geçen "namaz kılmayı ve zekât vermeyi emrederdi" cümlesinin içeriği ilk bakışta zihnimize gelen bir cebir ve zorlama değil kesintisiz bir zekât ve namaz

² John Rawls, *A Theory of Justice Revised Edition* (Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, 1999), 406.

³ Meryem 19/55.

eğitimidir. Çünkü salt bir emirle ne zekât ne de namaz aktif hale getirilemez. Ayetten anlaşılan, başta aile büyüklerinin çocukların anlayacağı dil ve üslupla onları sürekli bir zekât ve namaz eğitimine tabi tutmaları, yani çocukların ciddi bir karakter eğitiminde geçirilmeleridir. Ünlü filozof Aristo'ya göre nasıl insanlar eğitilerek inşaat ustası ya da müzik sanatçısı olarak yetiştirilebiliyorsa çocuklar da eğitim yoluyla adaletli ve hikmetli kişiler olarak yetiştirilebilir.⁴ Müslüman filozoflardan Farabi, İbn-i Sina ve İbn-i Miskeveyh gibi düşünürler de aynı görüşü paylaşır ve ısrarla çocuk eğitimi üzerinde dururlar.⁵ Enbiya suresindeki bir ayette de aynı vurgu görülür:

“Biz onları, emrimizle insanlara doğru yolu gösteren önderler yaptık. Onlara hayırlı işler yapmayı, namazı dosdoğru kılmayı ve zekâtı vermeyi emrettik. Onlar, kendilerini sadece bize kulluğa adanmış kimselerdi.”⁶

“Namazı dosdoğru kılmayı ve zekâtı vermeyi emrettik” ifadesi toplumsal bir ciddi eğitim faaliyetini ifade eder. Çünkü izleyen ifadeler “Onlar, kendilerini sadece bize kulluğa adanmış kimselerdi” denilerek sürecin sadece bir emir yoluyla gerçekleşen bir eylem olmadığı, bitmez tükenmez bir çabanın, toplumsal gayretin sonucu ve neticesi olduğuna işaret eder. Nitekim aşağıda kısaca inceleyeceğimiz gibi zekâtın fonksiyonları çok sayıda yüksek ahlaki ilkeyi içselleştirmeyi gerektirir.

Zekât eğitimi hem zekât veren hem de zekât alanı müştereken kapsar. Zekât veren, zekâtını fakire verirken nasıl bir hikmet ve zarafet içerisinde bulunması gerektiği çok sayıda ayette ifade edildiği gibi, zekât alanının da hangi tavır ve davranışlar içinde bulunması gerektiği de ifade edilir. Zekât verenin zekât alan kişiyi küçük düşürmemesi, aşağılamaması, kendisine borçlu hissettirmemesi ve başına kakarak incitmemesi gerekir. Zekât alan da kendisini aşağılayarak sürekli yardıma muhtaç biri olduğunu içselleştirip kendi kendini küçük düşürücü şekilde davranmaması, tersine her zaman müstağni bir tavırda olması gerekir.

Doğal olarak zekât eğitiminde tüm zekât verenleri aynı kategoride toplamak mümkün değildir ve bu pedagojik açıdan hikmetli de değildir. Çünkü insanların malları ve servetlerine bağlılık dereceleri farklı düzeydedir. Bu nedenle zekât verenlerle ilgili ayetler, görünüşte birbiriyle çelişir gibi gözükür. Ancak insan psikolojisi dikkate alındığında ilgili ayetlerin arasında ve verdikleri mesajlarda bağlama göre tutarlılık ve tamamlayıcılık, hatta pedagojik açıdan ilkelilik vardır. Ayetlerin içeriğindeki bu

4 Aristotle, *Aristotle's Nicomachean Ethics*, trc., R. C. Bartlett ve S. D. Collins (Chicago: The University of Chicago Press, 2011), 27.

5 Hüseyin Atay, *Farabi'nin Üç Eseri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974), 38.

6 Enbiyâ 21/73.

farklılıklar zekât eğitiminin zekât verenlerin karakterlerine ve eğilimlerine göre çeşitlendirilmesi gerektiğine işaret eder. Şayet zekât verenlerde verdiği zekâtın kaynağına sahiplenme, ona bağlanma ve sadece kendisine ait görme eğilimi varsa bunlara karşı bazı ayetler “Bizim verdiğimiz rızıktan verirler”⁷ diyerek zekâtın kaynağının doğrudan Cenab-ı Hak, zekât verenin ise sadece bir aracı olduğunu ifade eder. Buna karşılık zekâtın kaynağını, kendisi kazandığı halde önemsemeyen, zekâtı verse de vermese de malı azalsa da azalmasa da bunlarla kalben ilgilenmeyen duyarsız kişilere de “Kendi mallarından zekât al”⁸ ve “Onların mallarında mahrum olanların ve muhtaçların hakkı vardır”⁹ diyerek kişinin malını sahiplenmesi, malındaki azalmadan acı duyması, bu acıya rağmen zekâtını veriyor olması gibi durumları vurgular.

Zekâtın Sosyopsikolojik Fonksiyonları

Kur’an’a göre zekât vermenin en önemli fonksiyonlarından biri kişiyi bazı psikolojik kirlerden “arındırması”dır.

“Onları arındırmak için mallarından sadaka al.”¹⁰ Burada “arındırma” Kur’an’da “mutlak” olarak ifade edilmiş ve dolayısıyla içeriği çok kapsamlı tutulmuştur. Bunun nedeni her insanın fitratının farklı olması, arındırılması ve temizlenmesi gerekli “kir”lerin kişiden kişiye kısmen farklılaşmasıdır. Aynı şekilde Kur’an asırlar üstü bir ilkeler bütünü olduğundan her asırda insanların manevi hastalıkları farklılaşabilmektedir. Dolayısıyla herhangi bir çağda yıkıcı hastalık olarak görülen bir patoloji diğer çağda yıkıcılığını kaybedebilmekte, yerini başka hastalıklara terk edebilmektedir. Bu nedenle “mutlak” olarak ifade edilen “arındırma” fonksiyonunu kendi asrımızdaki baskın manevi hastalıklarla açıklamamız mümkündür. Biz de burada bu fonksiyonu; kişilerin mal ve servete bağımlılık, tembellik, oburluk ve cimrilik gibi hastalıklardan ve pisliklerden arındırılması, bunların yerine paylaşma, çalışma, üretici tüketim ve cömertlik gibi olumlu niteliklerle donatılması olarak alacağız.

1- Mal ve Servete Bağımlılıktan Arındırma

Yoğun zekât eğitimi sonucu zekât verebilir duruma gelen kişinin verdiği zekât, onu malına ve servetine bağımlı olmaktan kurtarır. Kişinin mal ve servetine bağımlı hale gelmesi iktisatta “meta fetişizmi” olarak nitelendirilir.¹¹ Yani kişinin mal ve servete

7 Bakara 2/3.

8 Tevbe 9/103.

9 Zâriyât 51/19.

10 Tevbe 9/103.

11 Bünyamin Duran, *Din ve Kapitalizm* (Saarbrücken: Lap Lambert Academic Publishing, 2017), 37.

tapınması durumu. Yani normalde kendisi mal ve servetinin efendisi olması gerekirken mal ve servetin kendisinin efendisi olması. Meta fetişizmi çağımızda tedavisi en güç olan hastalıklardan biridir. Kapitalist üretim ilişkileri ve kültür politikaları insanları çıkarıcı ve faydasına tapınan köleler durumuna indirgemıştır. Max Weber'in ifadesiyle kapitalist sistem Batı insanını, düşüncesiz uzmanlar, hissiz hedonistler yapmıştır.¹² Ona göre kapitalist çağ, putperestliğin yeniden hortladığı bir çağdır. İnsanlar eskiden tek tanrıya taparken şimdi para, servet, mansıp, fiziki güç, siyasal güç gibi çok sayıda tanrıya tapınır olmuştur. Böyle bir psikolojik kilitlenme durumunda olan bir kişinin yardımlaşma ve paylaşma duygusu iflas etmiş demektir. Dolayısıyla bu tarz insanların zekât verebilir psikolojide olmaları mümkün değildir.

Zekât eğitimi yoluyla insanlara, mal ve servetin geçici olduğu, bu tür şeylerin insanın benliğini kolonize etmemesi gerektiği anlatılır ve insanlar ikna edilir. İnsanların kendilerini fakir kardeşlerinin yerine koyup onlarla empati kurması ve onlarla malından ve servetinden paylaşması gerektiği bilinci geliştirilir. Dolayısıyla zekât verebilir bir bilince ulaşan kişi mal ve servetine bağımlı olmaktan kurtulur.

2- Tembellik Duygusundan Arındırma

Zekât vermenin başka bir fonksiyonu da kişiyi tembellikten uzaklaştırıp verimli çalışmaya motive etmesi hatta zorlamasıdır. Zekât servetten alındığı için zamanla azalıp tükenmemesi için servetin üretici ve verimli bir şekilde kullanılması gerekir. Bunun için de servet sahibinin servetini verimli emekle birleştirip üretici alanlarda kullanması zaruridir. Aktif ve verimli emek olmadan sabit servet zamanla erir ve yok olur gider. Servetinin yok olup gitmesini istemeyen kişi âtil emeğini harekete geçirip verimli ve aktif şekilde kullanılmalıdır. Servet ile emeğin birleşmesi ve tamlaşması servetin daha da çoğalmasına neden olacak, dolayısıyla zekât veren kişi bir taraftan fakirlerle paylaşarak ruhunu temizlemiş diğer taraftan da servetini arttırarak daha yüksek refah seviyesine çıkmış olacaktır.

3- Oburca Tüketimden Arındırma

Zekât eğitimi ile kişiler servetleri ile emeklerini birleştirip verimli bir üretim gerçekleştireceğinden hasılanın tüketilmesi de elbette dikkatli, özenli ve hikmetli olacaktır. Verimli emekle artan servet anlamsızca ve hedonistçe değil yeniden üretim için gerekli enerjinin sağlanması için tüketilir. Ünlü iktisatçı Alfred Marshall'ın önerdiği gibi tüketim "üretici tüketim" olur.¹³ Acıkmadan yememe ve tam doymadan kalkma

12 Jürgen Habermas, *The Theory of Communicative Action* (Boston: Beacon Press, 1984), 245.

13 Alfred Marshall, *Principles of the Economics* (Londra: Palgrave Macmillan, 2013), 53.

ilkesine göre tüketileceğinden tüketilen her birimin marjinal hazzı sıfır ve eksi değerlere düşmeyecektir. Dolayısıyla tüketilen maddeler her zaman arzu edilen ve haz veren nesnelere olarak kalacak, tüketime başlarken besmele ile başlanacak ve sonunda da elhamdülillah ile bitirilecektir.

4- Cimrilikten Arındırma

Cimrilik, hikmeten harcama yapması gerektiği kadar harcama yapmama olayıdır. Cimriliği tefrit bir davranış olarak görürsek bunun ifratı savurganlık, vasatı ise cömertlik olur. Zekât eğitimi ile yetişen kişi cimri olamaz, çünkü zekât verme cimrilikle çelişen bir durumdur. Bu kişinin savurgan da olmaması gerekir. Çünkü savurganlık zekâtın ruhuna aykırıdır. Geriye cömertlik kalmaktadır. Cömertlik, kişinin hikmeten harcama yapması kadar harcamada bulunmasıdır. Kişi, tabiatında cimri birisi olabilir. Bu niteliği zekât eğitimi yoluyla terbiye ve kontrol edilebilir. Bir taraftan fakir fukaranın durumunu diğer taraftan Allah'ın emrini hatırlayarak cimrilik duygusunu baskılayıp acı verse de zekâtını verebilir. Bunu bir davranış haline getirmesi yoluyla da en azından bu konuda cimriliğinin etkisinden kurtulmuş olur.

Sonuç olarak zekât verme, kişiyi metaa bağımlılık, tembellik, oburluk ve cimrilik gibi olumsuz hastalıklardan ve davranışlardan arındırarak paylaşımcı, çalışkan, üretim için tüketen ve harcamalarında cömert yapabilir. Zekât vermenin sosyopsikolojik fonksiyonları olduğu gibi sosyoekonomik fonksiyonları da vardır.

Zekâtın Sosyoekonomik Fonksiyonları

Zekât, daha önce ifade edildiği gibi verimli emeği âtlı sermaye ve servetle tamamlayıp üretime dönüştüreceği gibi tüketimi dolayısıyla talep ve geliri de uyarabilir. Bilindiği gibi servet sahiplerinin ve yüksek gelir gruplarının ortalama ve marjinal harcama ve tüketim eğilimleri düşük, dar gelirli olanlarınki yüksektir. Zekât, yüksek gelir grubunun servetinden düşük gelirli olanlara bir transfer harcaması olduğundan transfer edilen zekât miktarı kadar bir harcama piyasaya intikal edecek ve başkalarının geliri olacaktır. Yeni gelir akımlarını elde edenler de yeniden harcamaya başladığından yeni gelir ve talep akımlarının doğmasına neden olacaktır. Toplumun marjinal tüketim ve harcama eğilimine bağlı olarak devre sonunda oluşacak gelir ve talep miktarı zekât miktarının birkaç katı olacaktır. Mesela diğer parametreler değişmemek üzere toplumun marjinal tüketim eğilimi 0,5 ise bir milyar liralık zekât devre sonunda iki milyar; 0,8 ise beş milyarlık gelir üretecektir. İktisatta bu sürece "çarpan" süreci adı verilir. Artan talep,

ekonomide darboğazlar yoksa yatırımları “hızlandıracak”, yatırımlar yeniden gelir ve refah artışına neden olacaktır.

Görülebileceği gibi zekât eğitimi yoluyla insanların paylaşım ve bölüşüm duygularının gelişmesi, bir taraftan sosyal kesimler arasındaki tansiyonu düşürüp sınıflar arasında uyumu ve barışı sağlarken diğer taraftan çeşitli kesimlerin gelir ve refah düzeyini arttıracaktır. Nitekim birkaç ayet-i kerimede bu durum açık olarak ifade edilmektedir:

“İnsanların mallarında artış olsun diye faizli ödünç verdikleriniz Allah katında artmaz. Allah’ın hoşnutluğunu isteyerek verdiğiniz zekâta gelince işte kat kat arttıranlar onu verenlerdir.”¹⁴

Dikkat edileceği gibi ayette kat kat arttırmadan söz edilmekte, yine artan şeyin ne olduğu mutlak bırakılmaktadır. Artan şeyin içerisine ilahî rıza ve manevi sevap girebileceği gibi fiziki üretim ve gelir de girebilir. Çünkü ayetin başında tefecilerin mallarını arttırmak için verdikleri borca faiz uyguladıkları fakat bunun ciddi bir artışa yol açmayacağı vurgulanmaktadır. Ayette başka ilginç bir husus “kat kat arttırma”nın Cenab-ı Hak’a değil zekâtı verenlere atfedilmesidir. Buradan da ayetten, zekâtın çok önemli bir genişletici maliye politikası aracı olduğu, bu nedenle insan iradesiyle bilinçli bir şekilde uygulanması gerektiği sonucu çıkartılabilir. Nitekim başka bir ayette daha net ifadelerle bu gerçekte vurgulanır:

“Sadaka veren erkekler ve sadaka veren kadınlarla Allah’a güzel bir borç verenlere, harcadıkları şey kat kat fazlasıyla geri ödenir. Üstelik onlar için bitmez tükenmez, pek değerli bir mükâfat vardır.”¹⁵

Sonuç

Kur’an’da öngörülen Müslüman tipi, paylaşımcı, Allah’ın dışında hiçbir şeye tapınmayan, fedakâr, egosu ve hırslarını kontrol altına almış bir tiptir. Kişinin bu özelliklere sahip olduğunu gösteren en önemli sorumluluk da kişinin zekât verebilir olmasıdır. Kişinin çok önemseydiği servetinden zekât verebilmesi kolay bir eylem değildir; bunun için çok sayıda gelişmiş duygu ve eğitim yoluyla terbiye edilmiş hissiyat gereklidir. Bu nedenle zekât eğitimi Müslüman toplumun en önemli sorumluluklarından biridir. Zekât eğitiminin en önemli aktörleri anne-baba ve öğretmenlerdir. Bu konuda özellikle annelerin yeri çok özel ve müstesnadır. Çünkü annelerin çocuğun fitratına

14 Rûm 30/39.

15 Hadîd 57/18.

dokunma ve kişiliğini şekillendirme imtiyazı vardır. Doğal olarak annelerin de çocuğun eğitiminde yüksek bilinç sahibi olması gerekir.

Ciddi ve sistematik yoğun bir zekât eğitimi alan kişi zekât verebilir yani paylaşımcı, fedakâr, âdil, güçlü irade ve kişilik sahibi bir Müslüman olacaktır. Aynı şekilde zekât verebilir insanlardan oluşan bir toplumda da çeşitli sınıf ve kesimler arasındaki çelişki, çıkar çatışması ve sömürü asgariye inecektir. Öte yandan zekâtın ekonomiye enjekte edilmesiyle insanlar arasında gelir akımı hızlanacak, devre sonunda ortaya çıkan gelir ve talep miktarı, zekât miktarının kat kat üstünde olacaktır. Böylelikle hem âtil kaynaklar aktifleştirilmiş hem de yeni gelir ve talep akımları üretilerek yeni yatırımlar uyarılmış olacaktır.

Sonuç olarak sosyal, ekonomik ve bireysel sorumluluklarını yerine getiren bir Müslüman bireyin üretilmesi kendiliğinden değil çok yoğun çabalarla mümkün olabilecektir. Bu çabaya katkı vermek başta aile bireylerinin olmakla birlikte aynı zamanda öğretmenler, medya, kültür araçları ve devletin de sorumluluğundadır.

Kaynakça

1. Aristotle. *Aristotle's Nicomachean Ethics*. Trc., R. C. Bartlett ve S. D. Collins. Chicago: The University of Chicago Press, 2011).
2. Atay, Hüseyin. *Farabi'nin Üç Eseri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
3. Duran, Bünyamin. *Din ve Kapitalizm*. Saarbrücken: Lap Lambert Academic Publishing, 2017.
4. Habermas, Jurgen. *The Theory of Communicative Action*. Boston: Beacon Press, 1984.
5. Rawls, John. *A Theory of Justice Revised Edition*. Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, 1999.
6. Marshall, Alfred. *Principles of the Economics*. Londra: Palgrave Macmillan, 2013.